

ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВЧИТЕЛЯ

У статті аналізуються фактори, що впливають на формування професійної ідентичності вчителів. На основі аналізу й узагальнення результатів психолого-педагогічних досліджень виокремлено та розглянуто три групи детермінант становлення професійної ідентичності – індивідуально-особистісні, освітні, соціально-професійні.

Ключові слова: професійна ідентичність, образ професії, вчитель, фактори формування професійної ідентичності.

Постановка проблеми. У зв'язку з глибокими економічними й соціокультурними трансформаціями, які відбуваються в сучасному суспільстві, актуалізується проблематика особистісно-професійного самовизначення індивіда, становлення суб'єктних передумов професійної самореалізації. У теорії та практиці професійного розвитку дедалі більше відчувається необхідність нового осмислення суті професіоналізації особистості, специфіки професійного самовизначення, на перший план висувуються проблеми, пов'язані з розвитком професійної ідентичності. Особливого значення вказана проблематика набуває в контексті професійного становлення вчителів, від сформованості професійної ідентичності яких значною мірою залежить особистісний розвиток вихованців.

Професійна ідентичність як багатовимірний та інтеграційний психологічний феномен, що забезпечує людині цілісність, тотожність і визначеність, розвивається в ході професійного навчання в просторі процесів самовизначення, ідентифікації, персоналізації й рефлексії [3, с. 24–34]. Це дає підстави позиціонувати її в системі підготовки вчителів як соціокультурний орієнтир, досягнення якого є суспільно значущим завданням та запорукою майбутньої професійної успішності. Варто зауважити, що професійна ідентичність, відображаючи внутрішню безперервність і тотожність особистості, рівень її цілісності й зрілості, визначає систему професійних цінностей та ідеалів, особливості світосприйняття, соціокультурну й професійну роль індивіда, спектр його потреб і способів їх реалізації, життєві плани та професійні очікування. Соціальна значущість наведених професійних атрибутів позиціонує набуття майбутніми вчителями професійної ідентичності як одне з головних завдань їх професійної підготовки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Змістовні й динамічні характеристики професійної ідентичності вчителів упродовж останніх років дедалі частіше стають предметом психологічних досліджень (Н. Антонова, З. Єрмакова, В. Зливков, О. Кочкурова, А. Лукіячук, Т. Міщенко,

З. Оруджев, Ю. Поваренков та інші вчені). Проблематика професійної ідентичності знайшла відображення в низці досліджень, присвячених різним аспектам особистісно-професійного становлення вчителя. Вона розглядається, зокрема, у контексті психології розвитку особистості вчителя (І. Бех, Г. Бордовський, І. Ісаєв, Є. Гришін, С. Максименко, А. Мудрик, В. Шадриков та інші автори), формування педагогічного мислення (О. Анісімов, В. Давидов, М. Кашапов, Ю. Кулюткін, А. Орлов, Г. Сухобська та інші науковці), розвитку суб'єктності та професійно-педагогічної рефлексії (Г. Аксьонова, В. Моргун, Т. Колишева, Л. Яковлева та інші автори), самоактуалізації та професійного самовиховання (Є. Андрієнко, Р. Бернс, Є. Волкова, Н. Ісаєва, С. Васьковська, Ю. Орлов та інші вчені), професійної свідомості (Г. Акопов, Л. Беляєва, С. Косарецький, В. Філіпов та інші науковці), становлення індивідуальності вчителя (Н. Мажар, В. Грачов та інші автори).

До окремого напрямку можна віднести дослідження, присвячені питанням становлення ідентичності майбутнього вчителя в контексті розвитку професійної самосвідомості (І. Вачков, О. Гриньова, В. Козієв, В. Саврасов, В. Якунін та інші вчені), взаємозв'язку самосвідомості, професійної спрямованості та ціннісних орієнтацій студентів (В. Калашніков), ролі самооцінки в процесі професійного самовизначення (С. Рескіна), професійної ідентифікації як механізму розвитку самосвідомості студентів (В. Сластьонін, А. Гузь та інші автори), розвитку особистісної зрілості майбутніх учителів (В. Галузяк).

Проблема розвитку професійної ідентичності вчителя розглядається в декількох дисертаційних дослідженнях, виконаних упродовж останнього часу. Зокрема, К. Тороп вивчає усвідомлення особистісного досвіду майбутніми педагогами як чинник формування їх професійної ідентичності (2008 р.); А. Лукіячук – розвиток професійної ідентичності в майбутніх молодших спеціалістів педагогічного профілю (2010 р.); М. Павлюк – психологічні особливості становлення професійної

ідентичності вчителя основної школи (2010 р.). Зусилля дослідників спрямовуються на визначення структури, психологічних механізмів та етапів розвитку професійної ідентичності вчителя, з'ясування критеріїв, показників і рівнів її сформованості. Водночас аналіз наукових джерел свідчить про те, що чимало важливих аспектів становлення професійної ідентичності майбутніх учителів залишаються недостатньо з'ясованими й проаналізованими. Зокрема, потребують уточнення та конкретизації наукові уявлення щодо детермінант, які зумовлюють розвиток професійної ідентичності вчителя.

Мета статті полягає у виокремленні й систематизації основних детермінант формування професійної ідентичності вчителя.

Виклад основного матеріалу. Професійна ідентичність належить до понять, у яких виражаються концептуальні уявлення особистості про своє місце в професійній групі чи спільноті. Це не лише усвідомлення своєї totoжності з професійною спільнотою, а й її оцінка, психологічна значущість членства в ній, професійні почуття, своєрідна ментальність, відчуття своєї професійної компетентності, самостійності й самоефективності, переживання своєї професійної цілісності та визначеності. З огляду на це професійну ідентичність варто розглядати як інтеграційний феномен, у якому виражається взаємозв'язок особистісних характеристик, що забезпечують орієнтацію у світі професій, дають змогу реалізовувати особистісний потенціал у професійній діяльності, а також прогнозувати можливі наслідки професійного вибору. Професійна ідентичність передбачає функціональне й екзистенціальне злиття людини та професії, що включає розуміння своєї професії, прийняття себе в професії, уміння добре та з користю для інших виконувати свої професійні функції [13, с. 53].

Аналіз психологічних джерел свідчить про існування широкого спектра поглядів на проблему чинників формування й розвитку професійної ідентичності. Так, на думку Є. Єгорової, розвиток професійної ідентичності майбутніх фахівців залежить від комплексу об'єктивних і суб'єктивних чинників. До об'єктивних дослідник відносить традиції навчального закладу, наявність у навчальних програмах профільних курсів, розвиток партнерських стосунків між викладачами та студентами (ідентифікація з викладачем допомагає студенту набути професійну ідентичність через зміцнення професійної спрямованості, корекцію «образу Я», засвоєння професійних цінностей, підвищення професійної самооцінки). Суб'єктивними чинниками розвитку професійної самосвідомості майбутніх фахівців Е. Єгорова вважає розвиток «Я-концепції» та усвідомлення ієрархії ціннісних орієнтацій, у якій пріоритетне значення посідають професійні, а не матеріальні цінності [7, с. 359].

Г. Гарбузова узагальненою зовнішньою детермінантою формування професійної ідентичності вважає інформаційно насичене середовище, яке є джерелом уявлень про предмет праці, способи здобуття професійної освіти, вимоги професії до людини тощо. Науковець стверджує, що на перших етапах формування професійної ідентичності зовнішні детермінанти відіграють провідну роль, пізніше на перший план виходять внутрішні чинники – біопсихічні й індивідуально-типологічні властивості особистості (статеві, вікові особливості, властивості темпераменту, характеру, здібностей), особливості психічних процесів (відчуття, пам'яті, уяви, емоцій), досвід (знання, уміння, навички, звички, стиль діяльності) та особливості спрямованості (інтереси, мотиви, ідеали, світогляд, переконання) [4].

Зазвичай дослідники серед чинників розвитку професійної ідентичності особистості виділяють такі: професійну обізнаність; емоційно позитивне сприйняття професії та себе як майбутнього професіонала; сформовані ідеальні професійні «Я-образи»; усвідомлення належності до обраної професії, ототожнення індивіда з професійною групою; наявність соціальних перспектив професійної самореалізації; визнання індивіда як майбутнього професіонала вже на стадії навчання; можливість спілкування з фахівцями – представниками професійної спільноти; прийняття цінностей і норм професійної спільноти; наявність у майбутнього фахівця професійно важливих якостей; опанування професійної термінології; оволодіння інформацією про видатних попередників – фахівців з обраної професії; знання професійних міфів, прикмет, зовнішніх атрибутів професії [5, с. 62–64].

А. Лукіяничук з'ясувала, що професійна ідентичність майбутніх педагогів формується за умови прийняття ними позиції вчителя, що у свою чергу зумовлюється такими чинниками, як професійні знання, спрямованість на професійну діяльність, суспільно-педагогічна активність [9, с. 11].

О. Кочкурова виокремила серед факторів становлення професійної ідентичності та попередження професійного маргіналізму майбутніх учителів формування професійно-педагогічної спрямованості й особистісної зрілості, зокрема, таких її компонентів, як Я-концепція, мотивація досягнення, здатність до психологічної близькості з іншими людьми [8, с. 10].

На думку О. Ємельянової, становлення професійної ідентичності залежить від таких факторів: зростання мотивації до самопізнання; усвідомлення власних потреб, можливостей, професійних інтересів і цінностей; створення позитивних образів та перспектив професійного й особистісного майбутнього; постановки цілей для підтримки та розвитку «образу Я»; надання індивіду макси-

мального зворотного зв'язку в його особистісних проявах, професійній поведінці [6, с. 155–156].

Отже, формування професійної ідентичності особистості відбувається під впливом різних факторів, які доцільно поділити на дві групи – зовнішні щодо суб'єкта та внутрішні. Суттєвий вплив на становлення професійної ідентичності справляють такі зовнішні чинники, як виховання відповідно до сімейних традицій (династії), отримання, інтерпретація й оцінювання інформації про особливості різних професій. Дослідження Г. Гарбузової, Т. Стефаненко, М. Заковоротної, О. Єрмолаєвої та інших авторів свідчать про те, що узагальненою зовнішньою детермінантою становлення професійної ідентичності є інформаційно насичене середовище, з якого особистість черпає уявлення про професію, її цілі й завдання, способи здобуття професійної освіти, знання певної термінології, професійного лексикону, цінностей і норм, інформацію про видатних представників професії, про професійно важливі якості й уміння тощо.

Істотним елементом соціокультурного середовища, що детермінує становлення професійної ідентичності особистості, є освітнє середовище. Дослідження показують, що останнім часом спостерігається зміщення піку формування самосвідомості із 17–19 років на вік 23–25 років [11]. Саме в студентські роки під час навчання у вищому закладі освіти відбувається інтенсивне становлення Я-концепції та професійної ідентичності особистості. У зв'язку із цим у процесі професійної підготовки важливо створити умови для професійного розвитку особистості, формування її професійної Я-концепції. Соціально-освітнє середовище має бути розвивальним простором, який забезпечує можливості для формування й прояву суб'єктно-професійної позиції студентів, становлення їх професійної ідентичності, усвідомлення себе як суб'єктів майбутньої професійної діяльності, формування адекватної професійної самооцінки та впевненості у своїх професійних можливостях.

Важливе завдання професійної освіти, окрім передачі фахових знань і вмінь, полягає в розвитку особистості майбутнього фахівця, сприянні його ідентифікації з професією. Водночас аналіз педагогічної практики свідчить про те, що в освітньому процесі часто не враховуються труднощі, які виникають у процесі професіоналізації особистості, самопізнання й формування власного професійного Я-образу. Основний акцент у навчанні робиться на оволодінні студентами фаховими знаннями та формуванні інтелектуальної сфери. Практично не враховуються можливості розвитку в освітньому процесі емоційно-вольової сфери студентів, яка має вагоме значення для їх успішної професіоналізації та розвитку професійної ідентичності. Конструктивною альтернативою може слугувати запропонований А. Вербицьким

контекстний підхід до організації навчання, коли за допомогою активних форм і методів моделюється не лише зміст майбутньої професійної діяльності студентів, а й соціальні відносини, у яких вона здійснюється, завдяки чому створюються передумови для розвитку професійної ідентичності [2].

Професійна ідентифікація як процес, що зумовлює формування професійної ідентичності, передбачає ототожнення індивідом себе з відповідною професійною групою, спільнотою. Професійна спільнота відіграє важливу роль у розвитку професійної ідентичності індивіда, оскільки є референтною групою, джерелом професійних норм і ціннісних орієнтацій, еталоном для соціального порівняння (Т. Ньюком, М. Шериф). У зв'язку із цим виникає необхідність розгляду феномена професійної корпоративності. Це явище має об'єктивно-суб'єктивну природу та виражається в прагненні члена групи, підкоряючись груповим нормам, пристосовувати свої вчинки до прийнятих у професійній групі еталонів поведінки [10].

Професійна корпоративність може проявлятися на макрорівні у формі ототожнення індивідом себе з відповідною професією. За такого ототожнення не є обов'язковим міжособистісний контакт, достатньо зовнішніх атрибутів приналежності до певної професійної корпорації (спільна назва, професійний сленг, уніформа, службове посвідчення тощо). Професійна корпоративність може проявлятися також на мікрорівні, коли відбувається ототожнення індивідом себе з тими малими групами, у яких він активно взаємодіє з іншими людьми. Для обох форм корпоративності, що, як правило, поєднуються, характерне вироблення особливого способу мислення й поведінки, своєрідного «стилю життя», що відрізняє представників певної професійної спільноти. У соціально-психологічному аспекті корпоративність становить інтерес насамперед із позиції її суб'єктивного складника, вираженого в усвідомленні індивідом себе як представника певної професійної корпорації, а також в усвідомленні оточенням цієї групи як чогось цілого, відособленого від інших [10].

У процесі формування професійної ідентичності важливу роль відіграє психологічний механізм ідентифікації особистості з референтними представниками професійного співтовариства. Під час професійного спілкування реалізується інформаційна функція (оволодіти необхідною професійною інформацією), задовольняється бажання підвищити або підтвердити свій професійний статус, а також виявити оригінальність, своєрідність і несхожість власної особистості в професійному плані. У ході взаємодії з іншими представниками професійного співтовариства відбувається «запозичення» елементів професійного мислення й досвіду. Успішність цього процесу визначається мірою включення індивіда в таку структуру профе-

сійних зв'язків і стосунків, яка сприяє формуванню здатності до самостійного цілепокладання та регулювання професійної діяльності. Наявність ментально спорідненого професійного середовища та постійне спілкування з його представниками потрібні для постійного саморозвитку й успішної професіоналізації особистості. Професійна ідентичність пов'язана з усвідомленням особистістю того, що вона є частиною професійної спільноти та посідає в ній певне місце. Включення в професійне співтовариство зумовлює ідентифікацію особистості з прийнятими в ньому стандартами поведінки, цінностями та нормами.

Зовнішні чинники формування професійної ідентичності особистості є необхідними, проте далеко не достатніми. Вагоме значення мають також внутрішні чинники, до яких Л. Шнейдер відносить такі: емоційно-позитивне тло, на якому сприймається первинна й наступна інформація про професію; позитивне сприйняття себе як суб'єкта професійної діяльності; емоційне прийняття своєї приналежності до професійної спільноти; успішне освоєння цінностей, норм і правил професійної діяльності, усвідомлення професійних прав та обов'язків; готовність до професійної відповідальності; характер вираженості та самоприйняття екзистенціального й функціонального Я; мотиваційну готовність до реалізації себе в обраній професії, до входження в професійне співтовариство [14, с. 117].

На думку Ю. Поваренкова, одним із параметрів розвитку професійної ідентичності є ставлення людини до себе як майбутнього та діючого професіонала, тобто реальна й прогнозована професійна самооцінка. В основі такого підходу лежить уявлення про становлення професійної ідентичності як результат проектування реальної професійної Я-концепції суб'єкта на ідеальну з подальшою перебудовою першої. Близькість між ідеальною та реальною Я-концепціями є основою для формування почуття професійної ідентичності та основою для її подальшого розвитку [12].

Н. Аксьонова з'ясувала, що успішність професійного самовизначення майбутніх фахівців зумовлюється комплексом особистісних характеристик, які входять до структури его-ідентичності [1]. Статус «досягнутої ідентичності» передбачає високий рівень цілісності, інтегрованості особистості, наявність системи особистісних смислів, пов'язаних із провідним типом діяльності, структуровану систему смисложиттєвих орієнтацій, внутрішній локус контролю, осмислене ставлення до життя, єдність і протяжність часової перспективи [1, с. 6].

Істотну роль у становленні професійної ідентичності відіграють очікування й ціннісні орієнтації особистості, усвідомлювані соціальні пер-

спективи, ідеальні образи обраної професії та себе в ній. Поки що залишаються недостатньо дослідженими питання, що стосуються уявлень особистості про обрану професію та динаміку образу професії під час професійної підготовки. Потребує подальшого вивчення проблема впливу образу професії на формування професійної ідентичності майбутніх учителів, оскільки врахування цього чинника має важливе значення для вдосконалення професійної підготовки.

Висновки. Таким чином, на формування професійної ідентичності учителів впливає комплекс чинників ендогенного й екзогенного характеру. Залежно від рівня впливу їх можна поділити на чинники мікрорівня (особистісні особливості, сім'я та найближче оточення, навчальний і трудовий колектив), чинники мезорівня (освіта, засоби масової інформації, професійне співтовариство), чинники макрорівня (критерії соціально-професійної стратифікації та престиж професії в суспільстві, економічна ситуація й ринок праці, державна ідеологія тощо).

Загалом фактори формування професійної ідентичності можна класифікувати на три групи:

- індивідуально-особистісні: система ціннісних орієнтацій, мотивація особистості, суб'єктивний образ професії, особливості самооцінки, професійно важливі якості, мотиваційна готовність особистості до самореалізації в обраній професії, співвідношення між професійним Я-ідеальним та Я-реальним образами;

- освітні: технології, форми й методи професійної підготовки фахівців, особливості спілкування викладачів зі студентами, психолого-педагогічне забезпечення особистісного включення студентів у навчальну діяльність; моделювання в навчальній діяльності цілісного змісту, форм та умов майбутньої професійної діяльності; проблемність змісту навчання в ході його розгортання в освітньому процесі; адекватність форм організації навчання студентів завданням і змісту професійної діяльності; педагогічно обґрунтоване поєднання нових і традиційних педагогічних технологій;

- соціально-професійні: інформаційно насичене соціокультурне середовище, сформованість професійного співтовариства та професійно-корпоративної культури, ідентифікація з референтними представниками професійного співтовариства, затребуваність фахівців на ринку праці, престиж професії в суспільстві, стабільні умови праці, достатній рівень заробітної плати та соціальні гарантії.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в емпіричному вивченні місця та значення виокремлених детермінант у становленні професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи.

Література:

1. Аксенова Н. Личностные характеристики эго-идентичности как фактор профессионального самоопределения студентов в вузе: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Кемерово, 2004. 137 с.
2. Вербицкий А. Новая образовательная парадигма и контекстное обучение: монография. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1999. 75 с.
3. Галузяк В., Добровольська К. Розвиток професійної самосвідомості студентів вищих навчальних закладів: монографія. Вінниця: Нілан, 2015. 256 с.
4. Гарбузова Г. Эмпирические критерии формирования профессиональной идентичности студентов. Управление общественными и экономическими системами. 2007. № 1. С. 3–14.
5. Дружиніна І. Психологічні чинники розвитку професійної ідентичності майбутніх практичних психологів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07; Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. К., 2009. 239 с.
6. Емельянова О. Формирование профессиональной идентичности с целью адаптации работника к деятельности по специальности. Вестник Воронежского государственного университета. Серия «Экономика и управление». 2005. № 2. С. 153–156.
7. Єгорова Є. Структура професійної ідентичності особистості: експериментальне дослідження. Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України. К., 2006. Вип. 30. С. 350–360.
8. Кочкурова О. Психологічні особливості становлення професійної ідентичності майбутніх учителів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія». К., 2011. 20 с.
9. Лукіяничук А. Розвиток професійної ідентичності майбутніх педагогів в умовах позанавчальної роботи (психологічного клубу): навч.-метод. посібник. К.: Дельфін, 2007. 93 с.
10. Мертон Р. Референтная группа и социальная структура. М.: Институт молодежи, 1991. 325 с.
11. Нор-Аревян О., Шаповалова А. Факторы формирования профессиональной идентичности. Гуманитарий Юга России. 2016. Т. 21. № 5. С. 102–113.
12. Поваренков Ю. Психологическая характеристика профессиональной идентичности. Кризис идентичности и проблемы становления гражданского общества: сборник научных трудов. Ярославль, 2003. С. 154–163.
13. Шнейдер Л. Профессиональная идентичность как психолого-педагогическая проблема вузовской подготовки студентов-практиков. Актуальные проблемы психологического знания. 2009. № 4. С. 49–58.
14. Шнейдер Л. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг. М.: МСПИ; Воронеж: МОДЭК, 2004. 600 с.

Мельник И. Н. Факторы формирования профессиональной идентичности учителя

В статье анализируются факторы, влияющие на формирование профессиональной идентичности учителей. На основании анализа и обобщения результатов психолого-педагогических исследований выделены и рассмотрены три группы детерминант становления профессиональной идентичности – индивидуально-личностные, образовательные, социально-профессиональные.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, образ профессии, учитель, факторы формирования профессиональной идентичности.

Melnyk I. M. Factors of a teacher's professional identity formation

The article deals with the factors of a teacher's professional identity formation. On the basis of analysis and generalization of results of psychological and pedagogical researches three groups of determinants of forming of a teacher's professional identity are distinguished and considered: individually-personal, educational, social-professional. In accordance with the level of influence differentiate the factors of microlevel (personality characteristics, family and the closest environment, educational and labour collective); factors of mesolevel (education, mass medias, professional community); factors of macrolevel (criteria of socio-professional stratification and prestige of the profession in society, economic situation and labor market, state ideology, etc.).

Key words: professional identity, image of the profession, teacher, factors of professional identity formation.